

Lezing, gehouden in Utrecht op 4 november 2011 ter gelegenheid van het symposium 'Mobiële kerken'. Aan het einde van dit symposium werd het boek *Kleine geloofsgroepen. Wegen naar een vitale parochie* gepresenteerd (Uitgeverij Abdij van Berne, Heeswijk 2011)

Mobiliseert de kleine groep de kerkelijke gemeente? Protestantse ervaringen

Sake Stoppels

Vooraf

'Theologie is uiteindelijk ook altijd biografie'. Deze stelling van mijn promotor, de praktisch theoloog Gerben Heitink, wil ik vandaag van harte onderschrijven. Ik ben vandaag uitgenodigd op grond van mijn protestant zijn en mijn kennis van de kleine groep, maar mijn verhaal zal worden gekleurd door mijn biografie. En om die direct maar scherp neer te zetten, zeg ik u het volgende: zonder deelname aan verschillende kleine groepen zou ik hier vandaag zeker niet gestaan hebben en zou ik vermoedelijk de kerk al lang hebben verlaten. Kleine groepen zijn in mijn leven van heel groot belang geweest, ze hebben mijn leven en mijn geloof beslissend beïnvloed. Nog het afgelopen seizoen hadden we met drie stellen uit onze gemeente goede en eerlijke avonden over onze zoektocht naar geloof en naar waarachtig leven, met ruimte voor onderlinge voorbede en onderling pastoraat. Ik ben lid van een PKN gemeente waarin de aandacht voor de kleine groep groot is. Het is voor onze predikant een van de speerpunten van beleid. Hij zelf maakte ook samen met zijn vrouw deel uit van de groep waarover ik het net had. Zo lijkt hij op wat hem in de gemeente voor ogen staat.

Vanuit de protestantse traditie – of beter: tradities – wil ik vanmorgen wat gedachten over de kleine groep met u delen. De hoofdzaken daarvan heb ik samengevat in de vorm van vier vragen waarmee ik elk onderdeel. Het lijken mij stuk voor stuk vragen die kerkoverstijgend van belang zijn bij het nadenken over de mogelijkheden en de opbouwwaarde van de kleine groep.

Wat mobiliseert wat?

In de protestantse traditie heeft de kleine groep vanouds een relatief belangrijke plek gehad. Althans op papier. Dat begon al bij de reformator Maarten Luther. Bij hem hebben niet alleen de Latijnse en de Duitse mis een wezenlijke plaats in het functioneren van de kerk, maar ook de huissamenkomst waar in kleine kring het geloof wordt beleefd en gedeeld. Binnen die huissamenkomsten is er bij Luther ook ruimte voor de sacramenten, de bediening van doop en avondmaal. Hier zien we dus direct al een sterke verwijdering van de katholieke traditie. Overigens loopt het niet storm bij deze kleinschalige samenkomsten. Luther ervaart dat er weinig interesse is voor deze intensieve vormen van geloofsgemeenschap.¹ Dat zet ons direct al op een spoor dat we de eeuwen door zullen blijven zien. In de hoofdstroom van het protestantisme zal de kleine groep getalsmatig gezien structureel een bescheiden rol spelen. Cijfers zeggen hier echter niet alles. De aandacht voor de kleine groep mag in kwantitatieve zin niet overdreven worden, maar kwalitatief is ze van grote betekenis geweest. Dat geldt misschien wel in het bijzonder voor de meer piëtistische en evangelicale stromingen binnen het protestantisme. Juist in kringen waarin de persoonlijke geloofsbeleving belangrijk werd en wordt geacht, zien we een grote interesse in de kleine groep. Er is een duidelijk verband tussen theologie en spiritualiteit aan de ene kant en de aandacht voor inhoudelijke groepsvorming aan de andere kant. Dat is een belangrijk gegeven voor het nadenken over de plek en de mogelijkheden van de kleine groep. Je

kunt het format van de kleine groep niet zondermeer overzetten van de ene theologie naar de andere en van de ene spiritualiteit naar de andere. Op dit punt moeten we dus direct al de titel van mijn bijdrage omkeren: het is niet zozeer de kleine groep die de kerkelijke gemeente mobiliseert, maar andersom: de kerkelijke gemeente mobiliseert de kleine groep. Of niet! Die omkering verhindert ons al te gemakkelijk over de opbouwwaarde van de kleine groep te spreken. Kleine groepen leven mede van het overkoepelend verband waarbinnen ze functioneren. De opbouwwaarde van de kleine groep is in potentie groot, maar wel moeten we oppassen voor een instrumenteel denken waarbij we het fenomeen min of meer strategisch inzetten, zonder een heldere inhoudelijke relatie met de gemeente of parochie als geheel. Inhoud en vorm blijken op dit punt sterk samen te hangen. Ik benadruk dat vandaag omdat ik in het nieuwe boek stemmen hoor die de kleine groep mede zien als een tegenhanger van parochieclustering en andere vormen van schaalvergroting. In dit verband wordt bijvoorbeeld de uitdrukking ‘flankerend beleid’ gebruikt. Het stimuleren van kleine groepen lijkt ook een logische remedie, maar zo werkt het in de praktijk echt niet, althans niet binnen het protestantisme. Schaalvergroting en de vorming van vruchtbare kleine groepen zijn feitelijk twee verschillende verhalen en ik betwijfel of je ze zo gemakkelijk kunt koppelen. *De vraag dient zich dus aan hoe de verhouding ligt tussen organisatorische schaalvergroting en spirituele schaalverkleining.*

Protestantse geluiden en ervaringen

De protestantse dogmaticus Henk Berkhof nam al in de jaren '70 van de vorige eeuw ‘het gesprek’ – op als een van de ‘geleidende’ elementen waardoor de Geest werkzaam is. Berkhof voorzag een toenemend belang van het gesprek in de kleine kring, ook al was er in de geloofsleer nooit veel aandacht geweest voor dit medium van heilsoverdracht. Het is, zo schreef hij, ‘algemene ervaring dat velen het geloof en de groei ervan veel meer te danken hebben aan gesprekken en gesprekskringen over het geloof dan aan de officieel erkende heilsmiddelen van de kerken. De Geest gebruikt dit middel eenvoudigweg, en met het voortschrijden van de moderne tijd in toenemende mate.’ Berkhof kan zelfs spreken van het ‘sacramentele’ karakter van het gesprek dat binnen de kerk zijn rechtmatige institutaire plek zal moeten kunnen innemen.² Daar ontbreekt het echter behoorlijk aan, zo blijkt uit uitvoerig empirisch onderzoek in het begin van de jaren '80 aan de Vrije Universiteit. Dit multidisciplinaire onderzoek naar de positie en de opbouwwaarde van de kleine groep in een specifieke kerkelijke gemeente levert uitkomsten op die niet vrolijk stemmen.³ Het groepswork heeft eigenlijk niet echt een plaats in het functioneren van de gemeente, beleidsmatig is er geen systematische aandacht voor. De groepsleden waarderen over het algemeen het lid zijn van een kleine groep, maar de onderzoekers constateren ook dat het de groepen doorgaans ontbreekt aan een leerklimaat, dat de onderlinge openheid vaak gering is, de insteek vaak (al te) cognitief en dat het lastig blijkt te zijn relevante thematieken aan de orde te krijgen. Mede op grond van dit onderzoek komt Jan Hendriks in latere publicaties met de metafoer van zwerfsteen en bouwsteen.⁴ De kleine groep leidt in de praktijk te vaak een geïsoleerd bestaan met een geringe uitstraling, terwijl ze in potentie grote opbouwwaarde heeft. Hij pleit er daarom voor de kleine groep om te vormen van een zwerfsteen die ergens los en onverbonden in het kerkelijk landschap ligt tot een bouwsteen ten dienste van de geloofsgemeenschap als geheel.

De kleine groep vooral een evangelicaal fenomeen?

De aanbevelingen van Hendriks zijn misschien wel vooral opgepakt binnen evangelicale kringen. Hier wordt juist heel bewust beleid gemaakt met betrekking tot het functioneren van kleine

groepen. Een belangrijke pleitvoerder is Christian Schwarz, de Duitse gemeenteopbouwman van de Natuurlijke Gemeenteontwikkeling (NGO). groeiende kerken hebben in zijn optiek tenminste acht basisprincipes gemeenschappelijk. Een daarvan is het concept 'groeizame gemeentekringen'.⁵ Van belang is het bestaan van een netwerk aan kleine groepen waarin de afzonderlijke gelovigen geborgenheid kunnen vinden, (geloofs)ervaringen kunnen uitwisselen en gemeenschap kunnen ervaren. In elke groep dienen de wezenlijke elementen van gemeente-zijn een plek te hebben: horen en bidden, vieren en werken. De looptijd van een kring wordt van tevoren vastgesteld. Iedere kring kent ook een co-leider. Deze wordt getraind om zelfstandig een kring te gaan leiden zodra een kring het maximale aantal deelnemers heeft bereikt. Zo kunnen kringen zich vermenigvuldigen. Cruciaal voor een groep is ook de bereidheid te sterven. Schwarz bekritiseert daarmee de neiging om groepen eindeloos te laten voortbestaan, ook als ze zichzelf al lang overleefd hebben. Hij is een van de weinigen binnen de wereld van kerkopbouw die oog heeft voor deze dimensie van het leven. Sterven hoort bij het leven en dat geldt ook voor kleine groepen.

Schwarz vindt in evangelisch Nederland veel gehoor, maar het pleidooi voor de kleine groep is bepaald geen importproduct. Al decennia lang klinkt in Nederland de roep om huiskringen.⁶ Kritische evaluaties zijn er overigens ook.⁷ Binnen de PKN is het momenteel vooral het Evangelisch Werkverband (EW) dat aandacht vraagt voor de kracht van de kleine groep en er ook werk van maakt. Een van de speerpunten van deze vernieuwingsbeweging binnen de PKN is de zogenaamde Gemeente Groei Groep (GGG). Een GGG is een groep die gemeenschap als doel en kernwaarde heeft en vandaar uit werkt aan discipelschap.⁸ Het EW ontwikkelt materiaal voor de groepen en coacht ook de leiders. In een recente publicatie van het EW wordt een aantal van 15.000 deelnemers genoemd.⁹ Dat is zeker een respectabel aantal, maar als we het ledenbestand van de PKN er bij nemen, komen we uit op slechts 0,8 % van de PKN-leden. Uiteraard zijn er tal van andere inhoudelijke kleine groepen in PKN-gemeenten, maar het totaalplaatje is toch bescheiden. In kwantitatieve zin heeft de kleine groep geen grote plaats binnen dit kerkgenootschap en dat geldt feitelijk voor de hele *mainstream* van het protestantisme.

Volstrekt anders ligt dit binnen veel evangelische gemeenten. Ik noem in dit verband het boek van Bart Broekman, *Het kloppend hart van de gemeente*.¹⁰ Broekman was jarenlang pastor in de Vrije Baptistengemeente Bethel in Drachten, een van de weinige megakerken in Nederland. Hij was daar verantwoordelijk voor het functioneren van de 250(!) huiskringen. Met de ondertitel 'Vriendschap en geestelijke groei in de huiskring' maakt Broekman duidelijk waar het in de huiskringen om draait. Doelgerichtheid is naast relatiegerichtheid voor de kringen een absolute must, aldus Broekman. Zonder helder doel sterven ze onherroepelijk een zachte of mogelijk zelfs harde dood. Ze zijn ook gavengericht, waarbij het ontdekken van nieuwe kringleiders een belangrijk aandachtspunt is. Coaching van kringleiders heeft bij Broekman ook volop de aandacht. De Bethel-gemeente werkt sterk met het principe van vermenigvuldiging, daarbij geïnspireerd door Jezus die zich vooral concentreert op zijn twaalf leerlingen. Hij investeert gericht in een beperkt aantal mensen die op hun beurt weer kunnen investeren in anderen. Het stimuleren van de kleine groep in de gemeente of parochie vraagt om een adequate structuur waarin de noodzakelijke toerusting verzekerd is. Interessant in de Bethel-gemeente is ook dat de leiders – 'oudsten' genaamd – deel uitmaken van een oudstenhuiskring. In die kring wordt in principe niet gesproken over beleid en bestuur. Het gaat om het delen van de persoonlijke zoektocht en de eigen kwetsbaarheid daarin. Ook leiders verplichten zichzelf dus tot het deelnemen aan de kringen die ze als leidinggevendens zo stimuleren. Dat is een boeiend en

prikkelend gegeven dat ook een tweede principiële vraag oproept: *kunnen kerkelijke leiders anderen waarachtig stimuleren deel te gaan uitmaken van een kleine groep als ze daar zelf niet in voorop gaan?*

De kerk als celgroep?

Het bovenstaande zal duidelijk hebben gemaakt dat de protestantse traditie op dit punt geen massief blok is. Er zijn grote verschillen als het gaat om de plaats van de kleine groep in het geheel van de kerk. Van belang is hier ook de vraag naar de verhouding tussen de gemeenschap als geheel en de kleine groep. Eigenlijk kiezen we met deze formulering al voor een specifiek model, namelijk kleine kringen die functioneren binnen de kaders van een grotere geloofsgemeenschap. Dat is ook de toon die ik aantref in het boek dat vandaag wordt gepresenteerd. Binnen het protestantisme is dit ook de meest verbreide denkwijze, maar het kan ook anders. Dan is de kleine groep niet een goede werkvorm binnen de kaders van een gemeente, maar dan is ze zelf een volwaardige manifestatie van de kerk van Jezus Christus. We komen dan terecht in de sfeer van celkerken. De Anglicaan Michael Green maakt het verschil in denken kort en krachtig duidelijk: “In cell church philosophy, a church does not *have* cells, it *is* cell.”¹¹ Met name in de derde wereld is dit concept sterk aangeslagen. Het gaat om gemeente- en gemeenschapsvorming waarbij celgroepen kernen van de kerk zijn. In termen van Jan Hendriks zouden we deze kernen *ecclesiale groepen* kunnen noemen omdat alle dimensies van de christelijke gemeente er een plek hebben.¹² Een vertegenwoordiger van deze filosofie is Floyd McClung. Hij werkte jarenlang in Amsterdam voor Jeugd met een Opdracht, maar is nu woonachtig in Zuid Afrika. Hij werkt daar aan de opbouw van nieuwe kleinschalige christelijke geloofsgemeenschappen. Deze hebben vijf kenmerken: eenvoudig (*simple church*), moedig leiderschap, doelbewuste gehoorzaamheid, apostolische passie en gerichtheid op het maken van discipelen. McClung heeft niets met grote instituten. Het gaat hem om kleine, flexibele gemeenschappen die incarneren in de omringende samenleving in plaats van mensen welkom te heten in de eigen kring. De verschillende kleine groepen kunnen ervoor kiezen om eens per maand samen een ‘grote’ viering te hebben, maar de kern blijft toch de kleine gemeenschap.¹³ Een soortgelijke vormgeving van de gemeenten is vanuit een Anglicaanse parochie in Sheffield overgewaaid naar Nederland. Binnen dit concept bestaat de geloofsgemeenschap uit grotere missionaire groepen die voluit kerk zijn, eigen vieringen hebben en eens per maand elkaar treffen in een centrale viering.¹⁴ Te noemen in dit verband is ook – met dank aan de katholieke ordoïde traditie! – de beweging van de neomonastiek, waarin het gaat om kleine leefgemeenschappen die zich vooral engageren in de eigen buurt.¹⁵ Zo vinden we op heel verschillende plekken bewegingen die een enorme waarde toekennen aan de kleine groep en deze ook niet meer ondergeschikt willen zien aan grotere kerkelijke verbanden. Hier ligt opnieuw een belangrijke beleidsmatige vraag, de derde die ik vanmorgen zou willen inbrengen. Deze vraag luidt als volgt: *hoe moeten we de verhouding zien tussen de kleine groep en eventuele grotere kaders waarbinnen deze functioneert? Wat is de basiseenheid van de kerk anno 2011?*

Tenslotte: oecumenische kringen

Bij het lezen van het boek *Kleine geloofsgroepen. Wegen naar een vitale parochie* viel het me op dat er niet wordt uitgegaan van oecumenisch samengestelde groepen. Als protestant verbaas ik me daar wat over. In onze eigen gemeente, waarover ik al iets vertelde, doen mensen uit allerlei kerken en gemeenten mee. Onze plaatselijke PKN gemeente blijkt het kader te bieden waarbinnen mensen van verschillende kerkelijke achtergronden hun plek in een kleine groep

vinden. Die optie vind ik eigenlijk niet terug in het boek dat hier vandaag wordt gepresenteerd. Op zich is het sterk de kleine groepen te koppelen aan de viering van de eucharistie. Cees van Vliet noemt dat de 'eucharistisch-ecclesiale dimensie' van de small Christian communities. Kleine groepen mogen zich niet afsluiten van het grotere verband en zonder duidelijke inkadering is er zeker het gevaar dat dit wel gebeurt. In dit opzicht is de protestantse traditie voor u zeer leerzaam, moet ik helaas bekennen. Tegelijk ligt hier voor mij ook een spanning omdat ik zie dat met name in de kleine groepen mensen elkaar vinden op basis van een gedeelde zoektocht en vaak ook op basis van een gedeelde spiritualiteit die zich vaak helemaal niets van kerkgrenzen aantrekt. Het Britse Anglicaanse rapport *Mission-shaped Church* somt een vijftal kenmerken op van wat ze noemen 'fresh expressions of the church'.¹⁶ Het gaat daarbij om vernieuwende en soms zelfs zeer experimentele vormen van christelijke gemeenschap. Drie van deze kenmerken noem ik hier. Het eerste is dat kleine groepen belangrijk zijn met betrekking tot discipelschap en missie via relatienetwerken. Het tweede is dat de zondagochtend niet langer het monopolie heeft als het gaat om ontmoeting en viering. De samenleving staat een exclusieve plaats van de zondagochtend niet meer toe. Ten derde is er in de regel geen binding meer met een specifieke denominatie. 'Post-denominational' noemen ze dat in het rapport. Ik herken deze kenmerken als ik in Nederland rondkijk en zie wat er allemaal gaande is als het gaat om nieuwe vormen van geloofsgemeenschap. Denk bijvoorbeeld aan de Alpha-cursus die ook binnen de katholieke traditie zijn plek heeft gekregen. Maar dit alles roept wel een spanning op ten opzichte van de zoektocht die in het nieuwe boek wordt ondernomen. In hoeverre is het vruchtbaar en houdbaar om kleine groepen sterk te binden aan één denominatie en daarbinnen in het bijzonder aan de eucharistieviering? Ik zeg dat ook omdat deze constructie niet-Rooms-katholieke deelnemers pijnlijk uitsluit. Zij kunnen immers niet deelnemen aan de eucharistie. De vraag die ik hier wil opwerpen is deze: in hoeverre moet je kleine groepen verbinden aan één centrale viering op zondagochtend? Is dat niet denken vanuit een achterhaald paradigma?¹⁷ Denk hier ook aan wat Pete Ward 'vloeibare kerk' noemt.¹⁸ Als ik deze kwestie wat breder mag samenvatten in een vraag, mijn vierde en laatste, dan zou die als volgt kunnen luiden: *wat betekent het vloeibaar worden van de kerk en van kerkgrenzen en een groeiend non-denominatieel denken voor het functioneren van de kleine groep?*

Ten slotte. Ik feliciteer u van harte met het uitkomen van het boek. Het is een belangrijke en evenwichtige impuls voor de opbouw van geloofsgemeenschappen, om het even of het nu om een katholieke parochie of om een protestantse gemeente gaat. Met kleine groepen is het ooit begonnen en nog steeds zijn ze van onschatbare waarde in de kerk van Jezus Christus.

Dr. S. Stoppels is universitair docent kerkopbouw en diaconiek aan de Vrije Universiteit te Amsterdam

Noten:

¹ Zie hiervoor Henk de Roest, 'Inleiding. Groepen in gemeente en parochie', in Jodien van Ark, Henk de Roest (red.), *De weg van de groep. Leiding geven aan groepen in gemeente en parochie*, Zoetermeer 2004, p. 22. Het is opmerkelijk dat dit boek in het vandaag te presenteren boek niet eens genoemd wordt! Zijn we zo kort van memorie of staan er nog steeds allerlei schotten tussen de verschillende geleidingen van de ene kerk van Jezus Christus?

² H. Berkhof, *Christelijk geloof. Een inleiding tot de geloofsleer*, Nijkerk 1979, 4^e druk, p. 376

³ J. Hendriks e.a., *De kleine groep en de opbouw van de gemeente*, Kampen 1987

⁴ Zie J. Hendriks, 'Het vuurtje brandend houden', in: *Bulletin voor charismatische theologie*, nr. 32 (1993), p. 45 en ook J. Hendriks (red.), *Spiritualiteit en engagement*, Zoetermeer 1993, p. 94,95

⁵ Zie Christian A. Schwarz en Christoph Schalk, *De praktijk van de natuurlijke gemeenteontwikkeling*, Hoornaar 1997, p. 96-104

⁶ Bijvoorbeeld F.H. Veenhuizen, *Gemeentekringen. Handreiking bij het kleine kerkenplan*, Apeldoorn 1980 en J. Eschbach, *De groeigroep als bouwsteen*, Kampen 1993

⁷ Bijvoorbeeld Jaap Modderman, *Kerk (in) delen*, Kampen 2008. Het is een organisatiekundig onderzoek naar de groei van het fenomeen huiskringen binnen de Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt, een kerkgenootschap dat zich altijd heeft gekenmerkt door een strikte verzuiling en een wat cognitief klimaat. Modderman beschrijft de veranderingen binnen zijn kerkgenootschap en vraagt vooral aandacht voor de transformatie – zoals de ondertitel luidt – ‘van leergemeenschap naar ontmoetingsgemeenschap’. ‘Leergemeenschap’ moeten we dan misschien wel vooral opvatten als een gemeenschap die leeft met een heldere, eenduidige leer. De opkomst van de kleine groep past in de teloorgang daarvan. Empirisch onderzoek deed hij in de eigen gemeente, waar de kerkenraad besloot tot het formeren van geografische miniwijken, bedoeld om regelmatig bijeen te komen in huiselijke kring. De leden hadden hier niet echt om gevraagd. De miniwijken functioneren vooral als sociale ontmoetingsplekken, vergelijkbaar met een verjaardagsvisite, aldus Modderman. Het geloofsgesprek komt nauwelijks op gang, mede vanwege de angst voor mogelijke onenigheid. Van de miniwijk als instrument voor geloofsgroei is daarmee ook geen sprake. Gerichtheid naar buiten komt evenmin op gang. Modderman voorziet dat de miniwijken bijdragen aan een verdere interne secularisering van zijn kerkverband. “Het fenomeen van de kleine groep is een typisch modern verschijnsel, het biedt alternatieven voor behoeften van mensen aan gemeenschap. Wanneer deze constatering juist is, en er zijn sterke aanwijzingen dat dit inderdaad het geval is, vindt er een verschuiving plaats van geloofskennis als basis naar psychologische factoren als constituerende factoren voor kerkelijke organisaties.” (193)

⁸ Zie ook Nynke Dijkstra, ‘Ontmoetingsgroepen, gemeentegroei-groepen’, in Jodien van Ark, Henk de Roest (red.), *De weg van de groep. Leiding geven aan groepen in gemeente en parochie*, Zoetermeer 2004, p. 44-50

⁹ Peter Smilde, ‘Kleine groepen, grote kansen’, in: Hans Eschbach, *Voortdurend verlangen. Geestelijke vernieuwing in de protestantse kerk*, Zoetermeer 2011, p. 203

¹⁰ Bart Broekman, *Het kloppend hart van de gemeente. Vriendschap en geestelijke groei in de huiskring*. Kampen 2009

¹¹ Michael Green, ‘Cell Church: Its Strengths and Dangers’, in: Michael Green (Ed.), *Church without Walls. A Global Examination of Cell Church*, Carlisle 2002, p. 124

¹² Jan Hendriks, *Verlangen en vertrouwen. Het hart van gemeenteopbouw*, Kampen 2008, met name pp. 265-272

¹³ Floyd McClung, *Ik zie een leger. Kerk zijn op een andere manier*, Harderwijk 2007.

¹⁴ In het boek *Breakout. One Church's Amazing Story of Growth through Mission-Shaped Communities* beschrijven de voorgangers. Mark Stibbe en Andrew Williams de transformatie van hun parochie (Milton Keynes 2008). Zie voor de toepassing van het concept in Nederland *Idea. Gemeenteopbouwblad van de Evangelische Alliantie*, jrg. 31 (2010), nr. 4, p. 32,33. Min of meer verwant is het denken in het boek van Tim Chester en Steve Timmis, *Total Church. Evangelie en gemeenschap*, Amerongen 2011

¹⁵ Ik noem hier de Nederlandse vertaling van het boek *The Irresistible Revolution* van Shane Clairborne (1975). Clairborne beschrijft in het boek zijn zoektocht naar waarachtige navolging. Deze brengt hem onder andere bij moeder Theresa in India, in Irak en bij Willowcreek Community Church in de VS. Uiteindelijk is hij met anderen neergestreken in een achterstandswijk in Philadelphia. Ze vormen daar een leefgemeenschap die sterk op de buurt is georiënteerd. Shane Clairborne, *Hoe Jezus de wereld op zijn kop zet (en mijn leven ook)*. Amsterdam 2009

¹⁶ *Mission-shaped church. Church planting and fresh expressions of church in a changing context*, Londen 2004, p. 43.

¹⁷ Zo denkt Hendriks er over. Zie zijn *Verlangen en vertrouwen*, p. 270.

¹⁸ Pete Ward, *Kerk als water. Pleidooi voor een vloeibare manier van kerk-zijn*, Kampen 2003